

9-19

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԱԼՈՅԱՆ ԿԱՐՈ ԱՇՈՏԻ

ՄԵՍԻԵԹՅԻ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ՈՒ
ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

E.00.02 – «Համաշխարհային պատմություն, միջազգային
հարաբերություններ» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

Հի Քննիչ ակադեմիկոս,
պրոֆեսոր Ռ. Ն. Ասֆրասյանին
խորին հարգանքով և երախտագրությամբ
հեղինակից

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում:

Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Չորանյան Պ. Ա.
պատմական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ Մախլյան Բ. Վ.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
Հակոբյան Ա. Հ.
պատմական գիտությունների թեկնածու,
Շաքարյան Ա. Կ.

Առաջատար կազմակերպություն՝ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2019 թ. օգոստոսի 8-ին, ժամը 12⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈԿ-ի Համաշխարհային պատմության 006 մասնագիտական խորհրդի նիստում (հասցեն՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող., 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2019 թ. հունիսի 27-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտքարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Գ. Ա.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Մեսխեթի թուրքերը թյուրքալեզու մահմեդականներ են, որոնք բնակվում էին ժամանակակից Վրաստանի հարավային շրջաններում՝ Սամցխեում և մասամբ Ջավախքում: XX դարի կեսերին, խորհրդային իշխանությունների որոշմամբ նրանց աքսորեցին միջինասիական հանրապետություններ: ԽՍՀՄ կազմալուծումից հետո մեսխեթի թուրքերի Վրաստան վերադարձի հարցը սրվեց, ինչի հետևանքով պաշտոնական Թբիլիսի ստանձնեց նրանց հայրենադարձության կազմակերպման պարտավորությունը: Քանի որ Սամցխե-Ջավախեթին Հայաստանին սահմանակից տարածք է և ունի պատմական հայկական սովորականություն, ուստի մեսխեթի թուրքերի հնարավոր վերադարձը նշված շրջաններ ուղղակիորեն առնչվում է նաև Հայաստանի և հայ ժողովրդի կենսական շահերին: Հաշվի առնելով այս ամենը, անհրաժեշտություն կա ուսումնասիրել նշված հիմնահարցի դրսևորումները Վրաստանի ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ, որպեսզի պարզենք, թե ինչ շահեր ունի Վրաստանը և ինչքանով է հնարավոր Վրաստան և մասնավորապես Սամցխե ու Ջավախք մեսխեթի թուրքերի զանգվածային վերադարձը: Այս հարցի ուսումնասիրումը ունի նաև կարևոր գիտական արժեք: Չնայած խնդրի ակտիվ քննարկումներին, մինչ այժմ մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդրի նկատմամբ Վրաստանի վարած քաղաքականության բազմակողմանի ուսումնասիրություն չի կատարվել: Մինչդեռ նման հետազոտությունը թույլ կտա բազմակողմանի գնահատել ստեղծված իրավիճակը, բացահայտել խնդրի վերջնական կարգավորմանն արգելակող իրական պատճառները, ինչպես նաև ավելի լավ պատկերացնել իրադարձությունների հնարավոր հետագա զարգացման տարբերակները:

Ոչ պակաս կարևոր է ուսումնասիրել մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդիրը նաև տարածաշրջանի միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտների աշխարհաքաղաքական շահերի համատեքստում: Այդ խնդիրը վերջին երեք տասնամյակի ընթացքում գտնվում է Վրաստանի և նրա հարևանների ուշադրության կենտրոնում, որոնցից յուրաքանչյուրը փորձում է հարցն օգտագործել իր համար նպաստավոր լուծում ստանալու նպատակով: Հայաստանի համար խնդրի հետազոտման կարևորությունն ավելի է մեծանում, հիմնահարցում Թուրքիայի և Ադրբեջանի, ակտիվ ներգրավվածության և հակահայկական տրամադրությունների պատճառով:

Թեև մեսխեթի թուրքերի մասին մեկ անգամ չէ, որ գրել են, սակայն այդ հրապարակումներից այնքան էլ պարզ չէ, թե ի՞նչ է իրենից ներկայացնում բուն հիմնահարցը: Որպես կանոն հեղինակների զգալի հատվածը շեշտը դնում են մեսխեթի թուրքերի Վրաստան վերադարձի վրա: Սակայն գոյություն ունեն նաև այլ արժեքավոր տեսակետներ և փաստարկներ: Ուստի անհրաժեշտ է կատարել հիմնահարցի բազմակողմանի վերլուծություն:

Հարկ է նշել, որ մեսխեթի թուրքերի Վրաստան վերադարձի հարցը սկսել են ակտիվ կերպով քննարկել դեռևս հետստալինյան տարիներին՝ կապելով այն տվյալ հանրային ծագման խնդրի հետ: Վերջինս դարձել է մի կողմից վրացի և մյուս կողմից թուրք ու ադրբեջանցի հասարակական և գիտական շրջանակների կովախնձորներից մեկը, ինչի հետևանքով առաջացած պատմագիտական վեճերը հաճախ տանում են պատմության զեղծարարությանը: Այս առումով անհրաժեշտ է կատարել մեսխեթի թուրքերի ծագման անաչառ ուսումնասիրություն:

Ելնելով վերոնշյալից, արդիական է դառնում ուսումնասիրել և վերլուծել մեսխեթի թուրքերի ծագումը, հիմնախնդրի առաջացումն ու ներկա դրությունը, նրա դրսևորումները Վրաստանի արտաքին և ներքին քաղաքականության մեջ, ինչպես նաև պարզել այս հարցում տարածաշրջանի երկրների աշխարհաքաղաքական շահերը:

ԱՏԵՆԱԽՈՍԻԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ: Ատենախոսության նպատակն է ուսումնասիրել մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդիրը և նրա դրսևորումները Վրաստանի քաղաքականության մեջ: Հետազոտական նպատակներին հասնելու համար սահմանվել են հետևյալ խնդիրները՝

- Ուսումնասիրել ժամանակակից Վրաստանի հարավային շրջաններ թուրքախոս տարրի ներհոսքի և տեղի բնակչության մահմեդականացման գործընթացը:
- Ներկայացնել տարածաշրջանում Սամցխեի ու Ջավախքի էթնո-դավանական կազմն ու ժողովրդագրական փոփոխությունները Ռուսական կայսրության տիրապետության հաստատումից մինչև մեսխեթի թուրքերի աքսորը:
- Քննարկել մեսխեթի թուրքերի էթնոկրոնական հանրային ինքնության հարցը:
- Ներկայացնել մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդրի առաջացման պատճառները և ընթացքը ստալինյան վարչակարգի բռնաճնշումների համատեքստում:
- Վեր հանել տարբեր երկրներում բնակվող մեսխեթի թուրքերի առջև ծառայած խնդիրները, որոնք նույնպես պետք է ընկալել իբրև նրանց հիմնախնդրի բաղադրիչներ:
- Հիմնավորել, որ Վրաստանի հետխորհրդային իշխանությունները մեսխեթի թուրքերի տուն դարձի հարցը շահարկել են իրենց արտաքին քաղաքականության ասպարեզում, իսկ ներքին քաղաքականության մեջ՝ օգտագործել այն ջավախահայության դեմ:
- Բացահայտել Վրաստանի հարևան երկրների աշխարհաքաղաքական շահերը՝ կապված մեսխեթի թուրքերի հիմնահարցի հետ և դրանցից բխող քաղաքականությունը մեսխեթի թուրքերի նկատմամբ:
- Լուսաբանել մեսխեթի թուրքերի հայրենադարձությանը խոչնդոտող գլխավոր պատճառները:

ԱՏԵՆԱԽՈՍԻԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ: Ատենախոսությունում առաջին անգամ համակողմանի և հետևողականորեն ուսումնասիրվել և վերլուծվել է մեսխեթի թուրքերի և նրանց հիմնախնդրի նկատմամբ Վրաստանի իշխանությունների վարած քաղաքականությունը: Յուրյ է տրվել, որ պաշտոնական Թբիլիսին շահարկել է հիմնախնդիրն իր արտաքին քաղաքականության ասպարեզում բարենպաստ եղանակ ստեղծելու համար: Հատկանշական է, որ հիմնահարցը օգտագործվել է նաև Ջավախքի հայության շահերի դեմ:

Պարզվել է նաև հիմնախնդրի առնչությունը տարածաշրջանի ներքին և արտաքին դերակատարների աշխարհաքաղաքական շահերին: Մասնավորապես, Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից մեսխեթի թուրքերի հարցը դիտարկվում է առաջին հերթին հենց այս համատեքստում: Վերլուծվել է նաև մեսխեթի թուրքերի Վրաստան վերադարձի դեպքում Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար հնարավոր բացասական հետևանքները:

Աշխատանքում, ի տարբերություն այլ հեղինակների, փորձ է կատարվել դիտարկել հիմնախնդիրը որպես տարբեր երկրներում բնակվող մեսխեթի թուրքերի առջև ծառայած մարտահրավերների ամբողջականություն: Այնուամենայնիվ, Վրաստանի պարագայում հիմնախնդիրը գլխավորապես առնչվում է նրանց հայրենադարձությանը: Գնահատական է տրվել նաև մեսխեթի թուրքերի հասարակական կազմակերպությունների գործունեությանն ու արդյունավետությանը:

Ելնելով հիմնախնդրի բնույթից, կատարվել է նաև մեսխեթի թուրքերի կազմավորման բազմաբովանդակ ուսումնասիրություն, վերլուծելով ինչպես այս ուղղությամբ արդեն կատարված իրարամերժ հետազոտությունները, այնպես էլ այս հարցին ուղղակի կամ անուղղակի առնչվող սկզբնաղբյուրները: Առաջ է քաշվել այն տեսակետը, որ մեսխեթի թուրքերի կազմավորմանը մասնակցել են բացի վրացիներից և թուրքական ծագում ունեցող ցեղերից նաև այլ էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչները՝ այդ թվում հայերը:

ԱՏԵՆԱԽՈՍԻԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ: Վրաստանի պատմության հետխորհրդային շրջանի ժամանակահատվածի շուրջ գիտական հանրության մեջ ընդհանուր մոտեցում չկա: Հեղինակների մի մասն այն համարում է դեռ չավարտված, ընկալելով որպես խորհրդային շրջանին հաջորդող փուլ: Ուսումնասիրողների մյուս մասը հակված է հետխորհրդային շրջանն ավարտել 2003 թ. նոյեմբերին տեղի ունեցած Վարդերի հեղափոխությամբ: Վերջին տեսակետն հիմնավորվում է նրանով, որ Վրաստանը վերջնականապես հրաժարվեց նախկին ԽՍՀՄ տարածքում ընթացող ինտեգրացիոն գործընթացներից, որդեգրեց եվրաստլանտյան կառույցներին անդամակցելու քաղաքականությունը: Շրջադարձային վերափոխումներ տեղի ունեցան նաև երկրի ներքին կյանքում, ուստի՝ սա հիմք է տալիս մտածելու, որ վրացի ժողովուրդը վճռականապես մերժեց իր նախկին կապը խորհրդային ժառանգության հետ: Ընդ սմին, ժամանակագրական առումով

ատենախոսությունը գլխավորապես ընդգրկում է իրադարձությունները 1991 թվականից, երբ Վրաստանը հռչակեց իր անկախությունը, մինչև ներկա ժամանակաշրջանը, քանի որ մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդրի հարցում՝ Վարդերի հեղափոխությունից հետո, պաշտոնական Թբիլիսիի դիրքորոշման և քաղաքականության մեջ էական փոփոխություններ չնկատվեցին: Հիմնախնդրի առաջացման պատճառներն ու նրա բովանդակությունը բազմակողմանի և ճիշտ ընկալելու համար անհրաժեշտ է եղել ուսումնասիրել նաև մեսխեթի թուրքերի կազմավորման պատմությունը և դրա շուրջ ձևավորված իրարամերժ վարկածները, ինչպես նաև XX դարի երկրորդ կեսին տվյալ հանրույթի նկատմամբ խորհրդային իշխանությունների վարած քաղաքականությունը: Արդյունքում աշխատանքի ժամանակագրական շրջանակներն ընդլայնվել են՝ սահմանելով որպես ստորին շեմ XVI դ. սկիզբը, երբ Վրաստանի հարավային շրջանները հայտնվեցին Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈՂԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ: Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքում են ընկած պատմականությունը, գիտական անաչառությունը, ինչպես նաև համակարգային մոտեցումը: Տարաբնույթ աղբյուրների և գրականության նկատմամբ ցուցաբերվել է քննական մոտեցում, համեմատվել և վերլուծության են ենթարկվել նաև իրարամերժ տեսակետներն ու տեղեկությունները՝ կապված մեսխեթի թուրքերի ծագման, նրանց թվաքանակի և այլ հարցերի շուրջ:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Տվյալ աշխատանքը կարող է կիրառական նշանակություն ունենալ ինչպես մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդրի և Վրաստանի քաղաքականության, այնպես էլ՝ տարածաշրջանի էթնո-դավանական կազմի և ժողովրդագրական փոփոխությունների ուսումնասիրության համար: Հետազոտության արդյունքները կարող են օգտագործվել գիտահետազոտական նպատակներով, միջազգային հարաբերությունների, քաղաքագիտության, ազգագրության բնագավառներում: Զավախքի պատմությամբ հետաքրքրվող մասնագետները նույնպես կարող են հենվել այս աշխատության առանցքային դրույթների վրա:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը քննարկվել է հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտի «Արևելյան աղբյուրագիտության և պատմագրության» ու «Քրիստոնյա Արևելքի» բաժինների կողմից: Ուսումնասիրության հիմնական դրույթները լուսաբանվել են հեղինակի հրատարակված հոդվածներում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ: Մեսխեթի թուրքերի ծագման և պատմության վրացական վարկածն ուսումնասիրելու համար առավել կարևոր նշանակություն ունի

վրացի պատմաբան Շ. Լոմսաձեի մենագրությունը¹, որը վրացական տեսակետն արծարծող առաջին գիտական աշխատություններից մեկն է: Ժամանակակից վրացի և այլազգի հեղինակները, որոնք մեսխեթի թուրքերին համարում են մահմեդականացած վրացիներ, գերազանցապես հենվում են նրա աշխատության վրա: Ծագման վրացական վարկածը ներկայացվել է նաև Զ. Ճիճինաձեի, Գ. Մամուլիայի, Լ. Բարաթաշվիլու և Կ. Բարաթաշվիլու աշխատանքներում²: Մեսխեթի թուրքերի ծագման թյուրքական վարկածն առավել մանրամասն ներկայացված է Յ. Զեյրեքի և Ա. Յունուսովի աշխատություններում³: Մեսխեթի թուրքերի ծագման հարցը բավականին անաչառ ուսումնասիրվել է Ա. Օսիպովի, Է. Պանեշի և Լ. Երմոլովի հոդվածներում⁴:

Մինչ Օսմանյան իշխանության հաստատումը Սամցխեի և Զավախքի բնակչության մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդվում վրացի արեւելագետ Ս. Զիքիայի՝ օսմաներենից վրացերեն թարգմանված «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ գրանցամատյանը»⁵: XVI դարի վերջից մինչև XIX դարի սկիզբը ժամանակակից Վրաստանի հարավային շրջանների բնակչության մահմեդականացման և այնտեղ թյուրքերենի տարածման մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում տարածաշրջան այցելած ճանապարհորդները⁶, ինչպես նաև այդ ժամանակաշրջանում բնակվող վրացի աշխարհագրագետ և պատմաբան Վախուշտի Բագրատիոնը⁷:

¹ **Լոմսաձե Յ.**, სამცხე-ჯავახეთი (XVIII საუკუნის შუაწლებიდან XIX საუკუნის შუაწლებამდე), „მეცნიერება“, თბილისი, 1975.

² **ჭიჭინაძე ზ.**, ქართველთა გამაჰმადიანება, ანუ ქართველთა გათათრება, თბილისი, ელექტრო-მბეჭდავი სტამბა არ. მ. კერესელიძისა, 1915; **ჭიჭინაძე ზ.**, ქართველთა მაჰმადიანთა ცხოვრება, თფილისი, მსწრაფლ-მბეჭდავი სტამბა ვ. რუხაძისა, 1916; **Мамулия Г.**, Концепция государственной политики Грузии в отношении депортированных и репатриированных в Грузию месхов. История и современность, - «Центральная Азия и Кавказ», 1999, № 1(2) - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_19_tamulija.shtml (22.12.2018); **Бараташвили Л., Бараташвили К.**, Мы - месхи, - «Литературная Грузия», 1988, № 9, с. 98-146.

³ **Zeyrek Y.**, Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri, Ankara, 2001; **Zeyrek Y.**, Ahıska araştırmaları, Ankara, Kozan Ofset, 2006; **Юнусов А.**, Ахыскинские (Месхетинские) турки: дважды депортированный народ, - «Центральная Азия и Кавказ», 1999, № 1(2) - https://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml (15.10.2018).

⁴ **Осипов А. Г.**, О происхождении месхетинцев, - Археология и этнография понтийско-кавказского региона, Вып. 1, Краснодар, Кубанский гос. университет, 2013, с. 107-154; **Панеш Э. Х., Ермолов Л. Б.**, Месхетинские турки, - «Вопросы истории», 1991, № 9-10, с. 212-217.

⁵ **ჯიქია ს.**, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. 2, თბილისი, სქაქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა და სტამბა, 1941.

⁶ **Эвлия Челеби**, Книга путешествия, Вып. 3, Москва, 1983; **Шарден Ж.**, Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг., Пер. Е. В. Бахутовой и Д. П. Носовича, Тифлис, 1902; **Гильденштедт И. А.**, Географическое и статическое описание Грузии и

XIX դարում Սամցխեի և Ջավախքի տարածքում բնակվող էթնիկ և կրոնական խմբերի մասին տեղեկություններ են հաղորդում Օ. Եվեցկին, Պ. Զուրովը, Լ. Զագուրսկին, Պ. Ուվարովան և Ա. Խախանովը⁸: Առավել հետաքրքրական է վերջինիս աշխատությունը, որտեղ նա մանրամասն ներկայացնում է մահմեդականների ավանդույթները, հավատալիքները, մշակույթը: Ընդգրկում տեղեկություններ ենք ստացել վիճակագրական բնույթի աղբյուրներից⁹: Առավել արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում 1897 թ. անցկացված Ռուսական կայսրության առաջին համընդհանուր մարդահամարը¹⁰, որտեղ հնարավորություն ենք ստացել համեմատել գավառների բնակչությունն ըստ լեզվի և կրոնի:

Հարավային Կովկասում ցարական և խորհրդային իշխանությունների վարած ազգային քաղաքականությունը ներկայացնելու համար օգտվել ենք Վ. Դյակինի և Յ. Բաբերովսկու աշխատություններից¹¹: 1918-1921 թթ. ընթաց-

Кавказа из путешествия г-на академика И. А. Гильденштедта через Россию по Кавказским горам в 1770, 71, 72 и 73 годах, Императорская Академия наук, Санкт-Петербург, 1809.

⁷ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, რედ. თ. ლომოური, ნ. ბერძენიშვილი, თბილისი, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1941.

⁸ **Евецкий О.**, Статистическое описание Закавказского края, Санкт-Петербург, Типография Штаба отдельного корпуса внутренней стражи, 1835; **Зубов П. П.**, Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных ему земель в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях, ч. 4, Санкт-Петербург, Типография Конрада Винеберга, 1835; **Загурский Л. П.**, Этнологическая классификация кавказских народов (Извлечено из рукописного труда). Приложение к Кавказскому календарю на 1888 год, Тифлис, 1887; **Уварова П. С.**, Кавказ. Путевые заметки. Абхазия, Аджара, Шавшетия, Посховский участок, ч. 2, Москва, Высоч. утв. Тов-во Скоропечатни А.А. Левенсон, 1891; **Хаханов А.**, Месхи (Этнографический очерк), - Этнографическое обозрение, 1891, № 3; с. 1-39.

⁹ Сборник сведений о Кавказе, т. 1, Под ред. **Н. Зейдлица**, Тифлис, Типография Главного управления наместника Кавказского, 1871; Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года, Типография И. Мартиросиянца, 1893; Пространство и население губерний и областей Кавказского края к 1-ому января 1914 г. (коренное и временно проживающее), - Кавказский календарь на 1915 год, Тифлис, Канцелярия Кавказского наместника, 1914, с. 242-245; Всесоюзная перепись населения 1926 г., т. 14, отд. I, Москва, ЦСУ СССР, 1929.

¹⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Тифлисская Губерния, т. LXIX, Изд-во Центрального статистического Комитета Министерства внутренних дел, 1905, с. 92-93.

¹¹ **Дякин В. С.**, Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX - начало XX вв.), Санкт-Петербург, «Лисс», 1998; **Баберовски Й.**, Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье: 1828-1914гг., - Новая имперская история постсоветского пространства, Казань, Центр исследований национализма и империй, 2004.

քում Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներում մահմեդականների ընթացողություններին և տեղի ունեցած այլ իրադարձությունների ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն է ունեցել 1919 թ. Վրաստանի կառավարության հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուն¹²: Այդ շրջանի պատմությունը մանրակրկիտ ներկայացված է նաև հայ պատմաբանների՝ Ա. Մելքոնյանի և Բ. Մախյանի աշխատություններում¹³:

Մեսխեթի թուրքերի ինքնության ձևավորման և փոփոխության խնդիրների առավել մանրամասն ներկայացրել են Ա. Խազանովը, Մ. Թեթրաձեն, Մ. Բերիձեն և Մ. Կոբաիձեն, Ա. Այդընգյունը¹⁴: Նշված հանրույթի մշակույթի, ինքնության ներկայացման համար օգտակար է եղել Ա. Այդընգյունի և մի շարք համահեղինակների աշխատանքը¹⁵:

Մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդրի ուսումնասիրության համար գիտական մեծ արժեք են ներկայացնում Թ. Թրիերի մի շարք այլ հեղինակների հետ համահեղինակությամբ հրատարակված աշխատությունները¹⁶, որոնցում ներկայացված է հիմնահարցի առաջացումը, զարգացման ընթացքը, ներկա դրությունը: Մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդիրը բավականին օբյեկտիվ վերլուծել է նաև վրացի պրոֆեսոր Վ. Մոդեբաձեն¹⁷:

¹² Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, Типография Правительства Грузинской Республики, 1919.

¹³ **Մելքոնյան Ա.**, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, «Հանգակ-97», 2003; **Մախյան Բ.**, Ազգային հարցը և հայերի կացությունը Վրաստանի Հանրապետությունում (1918-1921 թթ.), Երևան, «Գիտություն», 2016; **Маилян Б. В.**, Между Грузией и Турцией: особенности ирредентизма на примере Аджарии и Самцхе-Месхетии (1918-1921 гг.), Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ, Москва, 2015.

¹⁴ **Khazanov A.M.**, Meskhetian Turks in Search of Self-identity, - Central Asian Survey, 1992, Vol. 11, № 4, p. 1-16; **Tetradze M.**, Language planning policies and Migration: A case study on Meskhs Deported from Georgia in 1944, - TCD Working Papers in Linguistics, 2016, Vol. 1, p. 125-136; **Beridze M., Kobaidze M.**, An attempt to Create an Ethnic Group: Identity Change Dynamics of Muslimized Meskhetians, - "Language, History and Cultural Identities in the Caucasus conference" conference, Malmö University, June 17-19, 2005, p. 53-67; **Aydingün A.**, Creating, recreating and redefining ethnic identity: Ahiska/Meskhetian Turks in Soviet and post-Soviet contexts, - Central Asian Survey, 2002, Vol. 21(2), 185-197.

¹⁵ **Aydingün A., Harding Ç. B., Hoover M., Kuznetsov I., Swerdlow S.**, Meskhetian Turks An Introduction to their History, Culture and Resettlement Experiences, Washington DC, Central Applied Linguistics, 2006.

¹⁶ **Trier T., Tarkhan-Mouravi G., Kilimnik F.**, Meskhetians Homeward Bound..., ECMI - Caucasus, Georgia, 2011; **Pentikainen O., Trier T.**, Between Intedration and Resettlement: The meskhetian Turks, European Centre for Minority Issues, 2004; **Trier T., Khanzhin A.**, The Meskhetian Turks at a Crossroads: Integration, Repatriation or Resettlement?, Berlin, LIT Verlag, 2007.

¹⁷ **მოდებაძე ვ.**, მესხური პრობლემის ანალიზი, თბილისი, „კალმოსანი“, 2010.

դարձությունը կազմակերպելու նպատակ ունեցող նորմատիվ իրավական ակտերը՝ «XX դարի 40-ական թվականներին ԽՍՀՄ կողմից Վրաստանի ԽՍՀ-ից բռնի արտաքսված անձանց հայրենադարձության մասին օրենքը»²⁹, «Հայրենադարձի կարգավիճակ ունեցող անձանց Վրաստանի քաղաքացիության շնորհման պարզեցված ընթացակարգի մասին Վրաստանի կառավարության որոշումը»³⁰, «XX դարի 40-ական թվականներին ԽՍՀՄ կողմից Վրաստանի ԽՍՀ-ից բռնի արտաքսված անձանց հայրենադարձության մասին Վրաստանի օրենքում լրացումներ և փոփոխություններ կատարելու մասին Վրաստանի օրենքը»³¹, «Հայրենադարձի կարգավիճակ ունեցող անձանց պարզեցված կարգով Վրաստանի քաղաքացիություն շնորհելու վերաբերյալ» Վրաստանի կառավարության որոշումը³², «XX դարի 40-ական թվականներին ԽՍՀՄ կողմից Վրաստանի ԽՍՀ-ից բռնի արտաքսված անձանց հայրենադարձության մասին պետական ռազմավարության հաստատման մասին Վրաստանի կառավարության որոշումը»³³:

Վրաստանի արտաքին քաղաքականությունում մեխանիզմի թուրքերի հիմնախնդրի դրսևորումներն ուսումնասիրելու հարցում կարևոր նշանակություն ունեն նաև այս հարցին առնչվող միջազգային կազմակերպությունների ընդունած բանաձևերը և Վրաստանի եվրատյան կառույցների ինտեգրվելու ժամանակ ստորագրված հետևյալ փաստաթղթերը՝ Միավորված Ազգերի Կազմակերպության Գլխավոր Ասամբլեա ներկայացված Եվրոպական ազգային փոքրամասնությունների դաշնապետական (ֆեդերալիստական) միության (FUEN) դիմումը³⁴, Եվրոպական խորհրդին անդամակցելու

²⁹ ყოფილი სსრკ-ის მიერ XX საუკუნის 40-იან წლებში საქართველოს სსრ-იდან იძულებით გადასახლებულ პირთა რეპატრიაციის შესახებ საქართველოს კანონი - <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/22558?publication=7> (26.02.2019).

³⁰ რეპატრიაციის სტატუსის მქონე პირთა მიერ საქართველოს მოქალაქეობის გამარტივებული წესით მიღების შესახებ საქართველოს მთავრობის დადგენილება - <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/4096?publication=0> (26.02.2019)

³¹ საქართველოს კანონი „ყოფილი სსრკ-ის მიერ XX საუკუნის 40-იან წლებში საქართველოს სსრ-იდან იძულებით გადასახლებულ პირთა რეპატრიაციის შესახებ“ საქართველოს კანონში დამატებისა და ცვლილებების შეტანის თაობაზე - <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/90742?publication=0> (27.02.2019).

³² რეპატრიაციის სტატუსის მქონე პირთა მიერ საქართველოს მოქალაქეობის გამარტივებული წესით მიღების შესახებ საქართველოს მთავრობის დადგენილება - <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/4096?publication=0> (26.02.2019)

³³ საქართველოს მთავრობის განკარგულება ყოფილი სსრკ-ის მიერ XX საუკუნის 40-იან წლებში საქართველოს სსრ-იდან იძულებით გადასახლებულ პირთა რეპატრიაციის შესახებ სახელმწიფო სტრატეგიის დამტკიცების შესახებ - <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/2509406?publication=0> (22.03.2019).

³⁴ Written statement on repatriation of Meskhetian Turks to Georgia, submitted by the NGO Federal Union of European Nationalities - https://www.ecoi.net/en/file/local/1236549/1930_1443084042_g1520228.pdf (27.02.2019).

Վրաստանի դիմումը³⁵, Եվրոպայի խորհրդի Խորհրդարանական վեհաժողովի (ԵՆԽՎ) ընդունած թիվ 1257³⁶, 1415³⁷, 1428³⁸, 1477³⁹, 1603⁴⁰, 1801⁴¹, 2015⁴² բանաձևերը, Վրաստանի և Եվրոպական միության (ԵՄ) միջև կնքված «Գործընկերության և համագործակցության մասին» համաձայնագիրը⁴³, Պրահայում Արևելյան գործընկերության գագաթնաժողովի միացյալ հռչակագիրը⁴⁴, Վրաստանի և ԵՄ միջև ստորագրված ասոցացման պայմանագիրը⁴⁵:

Վրաստանի քաղաքականության ուսումնասիրման համար օգտվել ենք նաև նրա երկրորդ նախագահ Է. Շևարձնաձեի հուշագրից⁴⁶, իսկ Ջավախքի շուրջ ստեղծված իրավիճակի ներկայացման համար օգտակար են եղել Վ.

³⁵ Georgia's application for membership of the Council of Europe - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16669&lang=en> (17.01.2019).

³⁶ Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 1257 (2001) "Honouring of obligations and commitments by Georgia" - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16941&lang=en>(22.03.2019).

³⁷ Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 1415 (2005) "Honouring of obligations and commitments by Georgia" - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17288&lang=en>(22.03.2019).

³⁸ Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 1428 (2005) "The situation of the deported Meskhetian population" - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17312&lang=en> (22.03.2019).

³⁹ Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 1477 (2005) "Implementation of Resolution 1415 (2005) on the honouring of obligations and commitments by Georgia" - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17398&lang=en> (22.03.2019).

⁴⁰ Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 1603 (2008) "Honouring of obligations and commitments by Georgia" - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17629&lang=en> (22.03.2019).

⁴¹ Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 1801 (2011) "The honouring of obligations and commitments by Georgia" - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17976&lang=en> (22.03.2019).

⁴² Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 2015 (2014) "The functioning of democratic institutions in Georgia" - <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=21275&lang=en> (22.03.2019).

⁴³ Partnership and Cooperation Agreement (PCA) - http://smr.gov.ge/Uploads/2_Partner_cce01fcf.pdf (23.02.2019).

⁴⁴ Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit - https://www.consilium.europa.eu/media/31797/2009_eap_declaration.pdf (27.02.2019).

⁴⁵ Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Georgia, of the other part - [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830(02)) (22.03.2019).

⁴⁶ Шеварднадзе Э., Когда рухнул железный занавес. Встречи и воспоминания, пер. Г. Леоновой, Москва, «Европа», 2009.

Սարգսյանի, Գ. Նովիկովայի և Վ. Դաշկոյի աշխատությունները⁴⁷: Մեսխեթի թուրքերի հայրենադարձության մասին Վրաստանի իշխանությունների ընդունած օրենքի ուսումնասիրման համար օգտակար է եղել նաև Ս. Քեքսիների հոդվածը⁴⁸:

Վրաստանի արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրման համար արժեքավոր տեղեկություններ ենք ստացել նաև Բ. Մախյանի, Գ. Մաճավարիանի և Զ. Բախտուրիձեի աշխատանքներից⁴⁹: Մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդրի որպես տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական գործոն ուսումնասիրության հարցում արժեքավոր են Ա. Շաքարյանի, Ա. Ղազինյանի, Ս. Քուրթի և Մ. Ուրենի հոդվածները⁵⁰:

Մեսխեթի թուրքերի Վրաստան վերադարձն ու այնտեղ արդեն հաստատվածների ինտեգրումն արգելակող հանգամանքների ուսումնասիրության համար օգտվել ենք Տ. Փուտկարաձեի, Ս. Սվերդլովի և Ա. Հարությունյանի աշխատանքներից, որոնցում հեղինակները մեծ մասամբ համակարծիք են առկա խնդիրների շուրջ⁵¹: Միայն Տ. Փուտկարաձեն առաջ է քաշում

⁴⁷ Новикова Г. В., Дашко В. И., Самцхе-Джавахеги: в эпицентре интересов, - Грузия: проблемы и перспективы развития, т.2, Москва, 2002; Саркисян В., Джавахк в 1988-2008 гг., Ереван, Аналитический центр «Митк», 2009.

⁴⁸ Keskin S., Ahiska Türklerinin Gürcistan'a geri dönüşü: 2007 geri dönüş yasası ve uygulamadakisorumlar, - Uluslararası Ahiska Türklerinin sempozyumu, Erzincan, 11-13 Mayıs, 2017, s. 405.

⁴⁹ Маилян Б. В., Российско-грузинские отношения и вопрос членства Грузии в СНГ, - Научная конференция «Историко-культурные основы социально-политической модернизации», Ереван, Изд-во РАУ, 2012, с. 73-87; Мачавариани Г. Г., Внешняя политика Грузии на Южном Кавказе (1991-2016гг.), Дис. канд. ист. наук, Российский университет дружбы и народов, Москва, 2017; Бахтуридзе З. З., Внешняя политика Грузии в контексте развития международных отношений на постсоветском пространстве, Автореф. дис. док. пол. наук., Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, 2016.

⁵⁰ Шакарян А., Турки-месхетинцы: геополитический фактор в регионе, - Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, IV, Երևան, «Ասոդիկ», 2006, էջ 80; Арис Казинян: Грузия и американо-турецкий проект по возвращению тюрк-месхетинцев: история и реальность - <https://regnum.ru/news/671851.html> (10.01.2019); Kurt S., Ahiska'nın Türkiye İçin Jeopolitik Önemi, - Karadeniz Araştırmaları, 2018, № 58, s. 198-2015; Üren M., Çıkar ve Güç Dengesi Kiskacındaki Ahiska Türkleri Sorunu, s. 1-39.

⁵¹ ფუტკარაძე ტ., 1944 წელს სამხრეთ საქართველოდან დეპორტირებული მოსახლეობის შთამომავლების აღსანიშნავად გამოყენებული ტერმინები და დეპორტირებულთა შთამომავლების რეპატრაციის პრობლემები, - ქართული მემკვიდრეობა, 2015, № 19, გვ. 152-168; Swerdlov S., Reflections on Transitional Minorities and Human Rights: Meskhethians and Hemshins in Georgia and Krasnodar, - Anthropology, Minorities, Multiculturalism, Krasnodar, 2004, Vol. 5, p. 5-26; Հարությունյան Ա., Սամցխե-Ջավախյում թուրք մեսխեթի /ահիսկա/ վերաբնակեցման

որպես մեսխեթի թուրքերի հայրենադարձության նախապայման Աբխազիայի ու Հարավային Օսիայի հակամարտությունների կարգավորումն ու Սամցխե-Ջավախեթիում վրացերեն լեզվի դիրքերի ամրապնդումը:

Այսպիսով, բազմաթիվ աղբյուրների և փաստագրական նյութերի, XIX-XX դարերի և ժամանակակից ուսումնասիրությունների հիման վրա փորձել ենք վերլուծել և ներկայացնել մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդիրը Վրաստանի արտաքին և ներքին քաղաքականության մեջ հետխորհրդային ժամանակաշրջանում:

ԱՆԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացությունից, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅԱՆ մեջ հիմնավորված է թեմայի արդիականությունը, ներկայացված են հետազոտության նպատակն ու խնդիրները, գիտական նորույթը, տրված է ժամանակագրական շրջանակները, մեթոդաբանական հիմքը, կիրառական նշանակությունը, օգտագործված աղբյուրների և գրականության տեսությունը:

Առաջին գլուխը՝ «ՄԵՍԽԵԹՅԻ ԹՈՒՐԹԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ», բաղկացած է երեք ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Թյուրքախոս տարրերի ներհուսքը Սամցխե ու Ջավախք և տեղի բնակչության մահմեդականացումը», քննարկվում են մեսխեթի թուրքերի ծագման երկու առավել տարածված՝ վրացական և թյուրքական վարկածները, որոնք դիտարկվում են Սամցխեում ու Ջավախքում թյուրքախոս տարրի ներհուսքի և տեղի բնակչության մահմեդականացման գործընթացների մասին հաղորդող տարաբնույթ աղբյուրների հետ համեմատությամբ:

Մինչև օսմանյան իշխանության հաստատումը նշված շրջանների բնակչության էթնիկ և կրոնական կազմի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ դրանք բնակեցված էին գերազանցապես հայերով ու վրացիներով: Օսմանյան տիրապետության հաստատումից հետո իշխող խավի ներկայացուցիչներն իրենց կարգավիճակը պահպանելու համար դիմեցին կրոնափոխության, ինչի հետևանքով սկսվեց շրջանի բնակչության մահմեդականացման գործընթացը: Ինչ վերաբերվում է թյուրքական տարրի ներհուսքին, ապա դրա մասին հստակ տեղեկություններ չեն հաղորդվում: Հաշվի առնելով, որ մինչ XIX դարի սկիզբը շրջանի մահմեդական բնակչությունն արդեն մեծ մասամբ թյուրքախոս էր, կարելի է ենթադրել, որ այդ ընթացքում սահմանափակ թվով թյուրքախոս տարրի ներհուսք եղել է, որն էլ նպաստել է մահմեդականների շրջանում թուրքերեն լեզվի տարածմանը: XVIII-XIX դա-

խնդրի շուրջ, - Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, VI, Երևան, 2009, էջ 196-215:

րերի ընթացքում Սամցխեում ու Ջավախքում հաստատվել են փոքր թվով քոչվոր թյուրքախոս ցեղեր՝ թարաքամաներ (ղարափափախներ):

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Սամցխեի ու Ջավախքի բնակչության էթնո-դավանական կազմը և ժողովրդագրական փոփոխությունները 1828-1944 թթ.», հանգամանորեն ներկայացվում են նշված շրջանում բնակվող էթնիկ և կրոնական խմբերը և Ռուսական կայսրության իշխանության հաստատումից մինչև 1940-ական թվականների սկզբի ժողովրդագրական գործընթացները: XIX դարի հետազոտողների ու վիճակագրական աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ մահմեդականները գերազանցապես բնակվում էին Սամցխեում, իսկ Ջավախքում նրանց թիվը չնչին էր: Այդ աղբյուրների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս նաև պատկերացում կազմել շրջանի մահմեդականների ինքնության խնդրի մասին: Նրա հիմքում, ինչպես և տարածաշրջանի այլ մահմեդականների մոտ, ընկած էր կրոնը: Այդ հանգամանքը Հարավային Կովկասում Ռուսական կայսրության վարած ազգային քաղաքականության հետ մեկտեղ նպաստեցին մահմեդականների ապալեթնիկացման (դեթնիզացիայի) գործընթացի շարունակմանը:

ԽՍՀՄ ստեղծումից հետո, սկզբնական շրջանում Սամցխեի ու Ջավախքի մահմեդականները դիտարկվում էին որպես նոր ձևավորվող «ադրբեջանցիների» ներկայացուցիչներ: Այդ մոտեցումն արտացոլվել է նաև 1926 և 1939 թվականներին անցկացված մարդահամարներում նրանց նկատմամբ կիրառված անվանումների միջոցով:

Երրորդ ենթագլխում՝ «Մեսխեթի թուրքերի կազմավորման ավարտական շրջափուլը և նրանց ինքնության հարցը», քննարկվել է մեսխեթի թուրքերի աքսորից հետո միջինասիական հանրապետություններում համախմբման և էթնիկ ինքնության ձևավորման փուլը: Միջինասիական ժողովուրդների շրջանում հայտնվելը, նպաստեց Սամցխեից ու Ջավախքից աքսորված բնակչության շրջանում էթնիկ ինքնագիտակցության բարձրացմանը: Աքսորավայրում քոչվոր թարաքամաների մեծ մասը սկսեց ծովվել նախկին բնակչության վայրերում նստակյաց կյանք վարող մահմեդականացած վրացիների, հայերի ու որոշ չափով ներգաղթած թյուրքախոս տարրերի հետնորդների հետ: Չնայած այդ ամենին, նրանց շրջանում մեկ ընդհանուր էթնիկ ինքնություն այդպես էլ չձևավորվեց:

Մեսխեթի թուրքերի էթնիկ ինքնության մասին ավելի հստակ պատկերացում կազմելու համար աշխատանքում դիտարկվել է նաև նրանց հանրային անվանումները, լեզուն, կրոնը և մշակույթը: Ներկայումս նրանց մեծ մասն ունի թուրքական ինքնություն: Վրացական ինքնություն ունեցողները կազմում են փոքրամասնություն: Թուրքական կողմնորոշման ամրապնդմանը նպաստում են նախ և առաջ կրոնը և լեզուն: Միաժամանակ, հարավկովկասյան և միջինասիական ժողովուրդների հետ շփման արդյունքում ձեռք բերված առանձնահատկությունները հնարավորություն են տալիս նշված հանրային դիտարկել որպես առանձին խումբ:

Երկրորդ գլուխը՝ «ՄԵՍԽԵԹԻ ԹՈՒՐԹԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆՂԻԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ», բաղկացած է երկու ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Մեսխեթի թուրքերի աքսորը և դրա հետևանքները», ներկայացվում է մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդրի առաջացման պատճառները: Նախ և առաջ, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին մեսխեթի թուրքերը հայտնվեցին «անբարեհույս ազգությունների» թվում, իսկ 1944 թվականին խորհրդային իշխանությունները նրանց աքսորեցին Ուզբեկստան, Ղազախստան և Ղրղզստան: Վրաստանի հարավային շրջանների բնակչության արտաքսմանը վերաբերվող փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ ՎԽՍՀ իշխանություններն աջակցում էին այդ քայլին:

Միջինասիական հանրապետություններում բնակեցված մեսխեթի թուրքերի շրջանում 1950-ական թվականներին սկիզբ առավ իրենց նախկին բնակչության վայրեր վերադառնալու շարժումը: Սակայն, ի տարբերություն բուսագաղթված ժողովուրդների մեծ մասի, մեսխեթի թուրքերին Խորուչոյան «ձնհալի» տարիներին չթույլատրվեց վերահաստատվել ՎԽՍՀ տարածք, իսկ Վրաստանի իշխանությունները ոչ պաշտոնապես առաջ քաշեցին մեսխեթի թուրքերի կողմից իրենց վրացական ծագումն ընդունելու պահանջը: Դրա հետևանքով մեսխեթի թուրքերի շարժումը պառակտվեց և ստեղծվեցին երկու հակառակ դիրքորոշումներ ունեցող խմբավորումներ:

Հիմնախնդրի նկատմամբ կենտրոնական իշխանությունների անտարբերության պայմաններում, այն կարգավորվելու փոխարեն, ավելի սրվեց Ուզբեկստանի ԽՍՀ Ֆերգանայի շրջանում տեղի ունեցած մեսխեթի թուրքերի ջարդերի հետևանքով: Միայն դրանից հետո Մոսկվայում նրանց վերաբնակեցման հիմնահարցը ստացավ իրավական ճանաչում:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդիրը հետխորհրդային տարիներին», ներկայացվում է Ֆերգանայի դեպքերից հետո տարբեր երկրներում հաստատված մեսխեթի թուրքերի համայնքների առջև ծառայած խնդիրները, որոնք էլ հանդիսանում են հիմնահարցի առանձին դրսևորումները: Նրանք առավել մեծ թվով խնդիրներ ունեն Ռուսաստանում, մասնավորապես Կրասնոդարի երկրամասում: Նշված խնդիրների թվին են պատկանում քաղաքացիության ձեռք բերման բարդությունները, հասարակությանն ինտեգրվելու դժվարությունները, իշխանությունների և տեղի բնակչության բացասական վերաբերմունքը և դրանցից բխող բազմաթիվ այլ իրավական և կենցաղային բնույթի խնդիրները: Այն երկրներում, որտեղ մեսխեթի թուրքերը համեմատաբար լավ են ինտեգրվել հասարակությանը, գլխավոր խնդիրը ինքնության պահպանության հարցն է, թեև սոցիալ-տնտեսական բնույթի խնդիրներն այս կամ այն չափով առկա են նրանց բնակչության վայրերի մեծ մասում:

Ենթագլխում քննարկվում է նաև մեսխեթի թուրքերի հասարակական կազմակերպությունների դիրքորոշումները և ունեցած խնդիրները: Մեծ մա-

սը հիմնականում առաջ է քաշում Վրաստան վերադարձի պահանջը, մինչ-դեռ վերոնշյալ խնդիրների լուծմամբ, որպես կանոն, նրանք, թերևս, չեն զբաղված, ինչը պայմանավորված է նաև ֆինանսական միջոցների և համապատասխան մասնագետների սակավությամբ: Դեռ խորհրդային շրջանում առաջացած պառակտումը շարունակվում է մինչ օրս, ինչի հետևանքով մեսխեթի թուրքերի լիազորները չեն գործում միասնաբար: Բացի այդ, նրանց միջավայրում բացակայում է որևէ գործող կազմակերպություն, որը լիիրավ ներկայացված կլիներ մեսխեթի թուրքերի բոլոր համայնքներում:

Երրորդ գլուխը՝ «ՄԵՍԽԵԹՅԻ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶՈՒՄ», բաղկացած է երեք ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Մեսխեթի թուրքերի հայրենադարձության հարցի դրսևորումները», մանրամասն վերլուծվում է Վրաստանի իշխանությունների վարած քաղաքականությունը մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդրի նկատմամբ: Համադրելով մեսխեթի թուրքերի հետ կապված պաշտոնական Թբիլիսի ընդունած որոշումները նրա վարած արտաքին քաղաքականության, մասնավորապես եվրոպական միջազգային կառույցներին ինտեգրվելու գործընթացի հետ, ակնհայտ է դառնում, որ սկզբնական փուլում հիմնահարցը բարձրացվում էր միայն այն ժամանակ, երբ Վրաստանը նպատակ ուներ ներկայանալ Եվրոպայում՝ որպես արևմտյան արժեքներ կրող պետություն: ԵՄ անդամակցության ժամանակ մեսխեթի թուրքերի հայրենադարձության պարտավորությունները ստանձնելուց հետո միջազգային կառույցների և Թուրքիայի ճնշման տակ ընդունվեց հայրենադարձության կազմակերպման մասին օրենքը, որը, սակայն ուներ բազմաթիվ թերություններ և, գործնականում, բացառում էր մեծ թվով մարդկանց Վրաստան տեղափոխվելու հնարավորությունը: Բացի այդ, Վրաստանը փորձում էր հիմնահարցի շահարկմամբ Եվրոպայից և Թուրքիայից նյութական օգուտ ստանալ:

Ներքին քաղաքականությունում մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդիրը պաշտոնական Թբիլիսին շահարկում էր Ջավախքում իր դիրքերն ամրապնդելու համար: Խոսելով երկրամասում նրանց վերաբնակեցման մասին, Վրաստանի իշխանությունները փորձում էին զսպել ջավախահայության մշակութային ինքնավարության պահանջները: Սակայն գործնականում այդ սպառնալիքները չիրականացվեցին այն պատճառով, որ Թբիլիսիում գիտակցում էին մեսխեթի թուրքերի Սամցխե-Ջավախեթիում բնակեցնելու արդյունքում երկրում և տարածաշրջանում Թուրքիայի ազդեցության չափազանց մեծացման և դրանից բխող հնարավոր բացասական հետևանքները:

2011 թվականին հայրենադարձության գործընթացի ավարտից հետո, Վրաստանի իշխանությունները հնարավորինս փորձում են շրջանցել հարցի քննարկումները, առավել ևս միջազգային հարթակներում:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդիրը Վրաստանի հարևան երկրների շահերի համատեքստում», վերլուծվում և

բացահայտվում են Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Ռուսաստանի և Հայաստանի շահերը՝ կապված մեսխեթի թուրքերի Վրաստան վերադարձի խնդրի հետ:

Թուրքիայի քաղաքականության ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ պաշտոնական Անկարայի համար մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդիրը հանդիսանում է տարածաշրջանում իր աշխարհաքաղաքական շահերի իրականացման գործիքներից մեկն: Թուրքիայի իշխանությունները կողմ են արտահայտվում հենց Սամցխե-Ջավախեթիում մեսխեթի թուրքերի հոծ բնակչություն ձևավորելու օգտին և դրանով իսկ փորձում ամրապնդել իրենց դիրքերը տարածաշրջանում: Այս ենթագլխում նաև հիմնավորվում է, որ Ադրբեջանի համար մեսխեթի թուրքերին Սամցխե-Ջավախեթիում բնակեցնելը նախ և առաջ անհրաժեշտ է Հայաստանի և Արցախի նկատմամբ իր դիրքերն ամրապնդելու և ճնշումը մեծացնելու տեսանկյունից:

Թուրքիայի և Ադրբեջանի նման ծրագրերը ուղղակիորեն հակասում են Հայաստանի ռազմաքաղաքական շահերին և սպառնալիք են ներկայացնում նրա անվտանգությանը: Այս պարագայում Հայաստանի իշխանությունները պետք է աշախույժ լինեն հիմնահարցի նկատմամբ և հնարավորինս խուսափեն մեսխեթի թուրքերի Սամցխե-Ջավախեթի վերադարձից:

Ռուսաստանի Դաշնության և Վրաստանի հարաբերություններում մեսխեթի թուրքերի հիմնահարցի արձարձումը ուսումնասիրելուց ակնհայտ է դառնում, որ այն պաշտոնական Մոսկվայի կողմից գերազանցապես օգտագործվում է Վրաստանի իշխանությունների նկատմամբ ճնշում գործադրելու համար: Ռուսաստանը նույնպես հանդես է գալիս մեսխեթի թուրքերին Վրաստանում վերաբնակեցնելու օգտին, սակայն նրա համար ցանկալի չէ տարածաշրջանում Թուրքիայի դերի մեծացումը:

Երրորդ ենթագլխում՝ «Մեսխեթի թուրքերի հայրենադարձության արգելակող հանգամանքները», լուսաբանվում է մեսխեթի թուրքերի Վրաստան վերադարձի դեպքում առկա բազմաթիվ խնդիրները: Առավել մեծ նշանակություն է տրվում հասարակական բացասական կարծիքին հենց վրացիների շրջանում: Կարևոր խնդիրներից է նաև Վրաստանում և մասնավորապես Սամցխե-Ջավախեթիում առկա սոցիալ-տնտեսական բնույթի խնդիրները: Վրաստանում հաստատված մեսխեթի թուրքերի հասարակությանն ինտեգրվելու խնդիրը նույնպես արգելակում է մեսխեթի թուրքերի Վրաստան վերադարձին:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ներկայացված են ատենախոսության հիմնական եզրահանգումները:

- Մեսխեթի թուրքերի կազմավորման թուրքական վարկածի կողմնակից հեղինակների աշխատանքները Ադրբեջանում և Թուրքիայում տարածված պատմական ռեզիդենցիայի քաղաքականության տրամաբանությամբ խեղաթյուրում են տարածաշրջանի պատմությունը: Այս հեղինակները թուրքական ցեղերի արշավանքները հիմնականում ներկայացնում են որպես մեծաթիվ թյուրքախոս բնակչության ներհոսք, մինչդեռ այդ մասին վկայող որևէ հիմ-

նավոր փաստեր չկան: XI դարից սկսած թյուրքական որոշ բնակչություն կարող էր հաստատվել Սամցխեում, սակայն հաշվի առնելով ավելի ուշ շրջանի բնակչության կազմի մասին տեղեկություններ հաղորդող աղբյուրները, կամ նրանց թիվն աննշան էր, կամ էլ ժամանակի ընթացքում նրանք ինչ-ինչ պատճառով լքել են նշված շրջանը: Տեղի բնակչության մահմեդականացման և թրքացման վարկածն ավելի լավ է մշակված և ընդհանուր առմամբ հենվում է բավականին մեծ թվով աղբյուրների վրա: Սակայն սույն տեսակետի գլխավոր թերությունը պարզեցված մոտեցումների մեջ է՝ բացառվում է թյուրքական ազդեցությունը մինչ XVI դարի վերջը, ինչպես նաև անտեսվում է օսմանյան շրջանում հնարավոր դեմոգրաֆիական տեղաշարժերն ու թուրքերի ներհոսքը: Երկու տեսությունների կողմնակիցներն էլ հաճախ անտեսում են մեսխեթի թուրքերի կազմավորման գործընթացում այլ էթնոսների մասնակցության հնարավորությունը, մինչդեռ աղբյուրներն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով վկայում են այդ մասին:

- Աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ Սամցխեում ու Զավախքում մինչև XVI դարի ավարտը բնակվում էին հիմնականում հայեր ու վրացիներ, իսկ մահմեդականները չնչին թիվ են կազմել: Օսմանյան տիրապետության հաստատումը հանդիսացել է ուսումնասիրվող տարածքում նշանակալի ժողովրդագրական գործընթացների սկիզբ: Այս շրջանում տեղի է ունեցել բնակչության մեծ մասի մահմեդականացում: Հաշվի առնելով հայկական հոծ բնակչության առկայությունը, ակնհայտ է, որ նրանց մի մասը նույնպես ընդունել է մահմեդականություն: Կրոնափոխությունից հետո դավանանքով ինքնորոշվելը հանգեցրել է ազգակից քրիստոնյաների հետ կապի թուլացմանը: Տեղի է ունեցել նաև Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջաններից և Պարսկաստանի հարակից տարածքներից գերազանցապես թյուրքախոս մահմեդական բնակչության ներհոսք: Աղբյուրների և տեղեկությունների սակավությունը խոսում է ներհոսքի ոչ կազմակերպված և տարերային լինելու, ինչպես նաև, ոչ մեծ ծավալներ ունենալու մասին: Միևնույն պատճառով հնարավոր չէ պարզել կայսրության այլ շրջաններից ներթափանցած թյուրքախոս տարրերի և կրոնափոխ վրացիների ու հայերի տեսակարար կշիռը: Միայն առանձին աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ նրանց մեծ մասն ունեցել են վրացական ծագում:

- Ռուսական կայսրության տիրապետության տարիներին իշխանությունների անհետևողական քաղաքականությունը նպաստեց մահմեդական բնակչության էթնիկ ինքնության կորստի գործընթացի շարունակմանը, ինչի արդյունքում նախադրյալներ ստեղծվեցին խորհրդային իշխանությունների կողմից նրանց «ադրբեջանցիների» կազմում ընդգրկելու համար: Վիճակագրական տվյալների վերլուծությունից երևում է, որ այդ մահմեդականների մոտ 1/3 մասը թյուրքախոս թարաքամներն ու թուրքմեններն են կազմել, իսկ մնացած 2/3 մասը՝ դեռ օսմանյան շրջանում մահմեդականացած և

կայսրության այլ էլայթներից ներգաղթածների որպես «յերլի» հայտնի խումբը, որոնց թվում դեռ կային վրացախոսներ:

- Մեսխեթի թուրքերի կազմավորման և ինքնության ձևավորման տևական գործընթացը ավարտվել է միայն XX դարում: Տարբեր էթնիկ խմբերի մասնակցության հետևանքով մինչև այժմ նշված հանրային շրջանում իրենց ծագման վերաբերյալ միասնական մոտեցում չկա: Նրանց, ինչպես նախկինում, այնպես էլ հիմա շարունակում է միավորել կրոնը (մահմեդականությունը): Մեսխեթի թուրքերի կազմավորման վերջին փուլում հետզհետե ավելի մեծ դեր սկսեց կատարել նաև լեզուն: Միավորող գործոններից է նաև ընդհանուր պատմական անցյալը՝ որի առավել կարևոր դրվագը աքսորն է: Այս ամենը նպաստեց մեսխեթի թուրքերի մոտ թուրքական ինքնության ձևավորմանը: Սակայն վրացական, հայկական, միջինասիական մշակույթների ազդեցությունը, որով իրենք տարբերվում են Թուրքիայում բնակվող թուրքերից, նրանց մի մասին հիմք է տալիս դիտարկել իրենց՝ որպես առանձին, ուրույն հանրույթ:

- Հիմնախնդրի առաջացման ելակետ է դարձել ԽՍՀՄ իշխանությունների կողմից Վրաստանի հարավում բնակվող մեսխեթի թուրքերի արտաքսումը: Խորհրդային իշխանությունների կողմից մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդրի և իրավունքների անտեսումը հանգեցրեց Ֆերգանայում նրանց դեմ ուղղված բռնություններին, ինչն էլ ստիպեց կենտրոնական կառավարությանը անհպաղ զբաղվել վերջիններիս հարցով: Միայն այս դեպքերից հետո ԽՍՀՄ իշխանությունները ճանաչեցին խնդրի իրավական կողմը, իսկ միջազգային հարթակներում այն քննարկվեց և ճանաչվեց միայն 1996-1999 թթ.: Միջազգային ստյանների կողմից հիմնախնդրի գոյության արձանագրմանը հետևեց նրա կարգավորման փորձը, որն էլ ներառեց 1999-2011 թթ. ընկած ժամանակահատվածը: Այդ ընթացքում խնդրին դրական լուծում չտրվեց և, որպես հետևանք, այն մինչ այժմ մնում է միջազգային դիվանագիտության և ազգամիջյան փոխհարաբերությունների օրակարգում: Ելնելով վերոնշյալից, մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդիրը ընթացել է երեք փուլով՝ ա) աքսորից մինչև Ֆերգանայի դեպքերը, բ) ԽՍՀՄ-ի կազմաքանդման շրջանում, երբ ճանաչվեց ղեկավար օղակների կողմից և հետխորհրդային փուլը, գ) երբ դարձավ միջազգային հարթակում առարկա:

- Մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդրի բազմակողմանի ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ներկայումս այն բազմաշերտ է և իր մեջ ներառում է մի շարք կարևոր բաղադրիչներ՝ ներկա բնակչության վայրերում հասարակության ինտեգրվելու, սոցիալ-տնտեսական և իրավական բնույթի խնդիրները լուծելու, ինքնության պահպանման և Վրաստան վերադարձի հարցերը: Վրաստանի պարագայում առաջնային է հենց հայրենադարձության հիմնահարցը: Հիմնախնդրի լուծման նպատակով ստեղծված մեսխեթի թուրքերի կազմակերպություններից ոչ մեկը բավարար ազդեցություն և միջոցներ չունի շարժումը գլխավորելու համար: Նրանք

միասնական չեն նաև իրենց ընդհանուր նպատակին հասնելու հարցում, ինչը պայմանավորված է դեռ խորհրդային շրջանում շարժման պառակտմամբ: Հասարակական կազմակերպությունների ցածր արդյունավետության պատճառներից ենք համարում նաև այն, որ նրանք չունեն բավարար աջակցություն արտաքսվածների շրջանում, քանի որ ի վիճակի չլինելով լուծել առկա նյութական և սոցիալ-տնտեսական բնույթի խնդիրները՝ հիմնականում բարձրացնում են Վրաստան վերադարձի հարցը:

- Վրաստանի քաղաքականության մեջ մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդրի դրսևորումների վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ պաշտոնական Թբիլիսին այն օգտագործվում էր ի նպաստ արտաքին քաղաքական ոլորտում իրենց դիրքերի ամրապնդմանը: Միջազգային կազմակերպությունների օրակարգում հիմնախնդրի հայտնվելուց հետո Վրաստանի արտաքին քաղաքականությունն այդ հարցում կարելի է բաժանել երեք փուլի: Առաջին փուլում Վրաստանն իր հետաքրքրությունն էր ցուցաբերում խնդրի լուծման նկատմամբ ժողովրդավար և մարդու իրավունքների պաշտպանությամբ հետաքրքրված երկրի կերպար ստեղծելու և եվրոպական միջազգային կառույցներին անդամակցելու համար: Երկրորդ փուլում, արտաքսված բնակչության հայրենադարձության կազմակերպման պարտավարությունը ստանձնելուց հետո, Վրաստանի քայլերն աչքի ընկան դանդաղկոտությամբ և արհեստական բարդությունների առաջացմամբ, որի արդյունքում Վրաստան վերադառնալու իրավունք ստացան նախատեսվածից շատ ավելի քիչ թվով մարդիկ: Բացի այդ, այս փուլում Վրաստանի իշխանությունները ձգտում էին հիմնախնդրի շահարկման շնորհիվ ֆինանսական օժանդակություն ստանալ վերազգային կազմակերպություններից և միջազգային հարաբերությունների այլ սուբյեկտներից: Երրորդ փուլում, որը դեռ շարունակվում է, Վրաստանին հաջողվեց միջազգային կազմակերպությունների հետ հարաբերությունների օրակարգում թուրք մեսխեթիների հայրենադարձության հարցը փոխարինել փոքրթիվ հայրենադարձների ադապտացիայի հարցով: Իսկ ԵՄ ինտեգրման գործընթացում Վրաստանի իշխանություններին հաջողվել է շրջանցել այս խնդիրը:

- Վրաստանի ներքին քաղաքականության մեջ մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդրի դրսևորումները գլխավորապես նրա արտաքին քաղաքականության հետևանքն են: Բացի այդ, 2000-ական թվականներին պաշտոնական Թբիլիսին օգտագործում էր այս հարցը Ջավախքի հայության դեմ, մեսխեթի թուրքերի բնակեցման սպառնալիքով, ինչի շնորհիվ կարողացավ ամրապնդել իր դիրքերը երկրամասում: Վրաստանը կարող է մեսխեթի թուրքերին Սամցխե-Ջավախեթիում բնակեցնելով փոխել մարզի ժողովրդագրական պատկերը և թուլացնել հայկական բնակչության դերակատարությունը, սակայն գործնականում Թբիլիսին ձգտում է խուսափել նրանց Թուրքիայի հետ սահմանին մոտ բնակեցնելուց, գիտակցելով որ թուրքական ինքնություն ունեցող բնակչությունը կմեծացնի երկրի կախվածությունը Թուր-

քիայից և կարող են նույնիսկ պոտենցիալ սպառնալիք դառնալ երկրի տարածքային ամբողջականության համար: Վրաստանը պատրաստ է ընդունել միայն այն մեսխեթի թուրքերին, որոնք ընդունում են իրենց վրացական ծագումը և տեղաբաշխում է տարբեր շրջաններում: Ակնհայտ է, որ Վրաստանի իշխանությունները օգտագործելով հիմնախնդիրը փորձում էին չափավորել ջավախահայության սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարելավման և մշակութային ինքնավարության պահանջը:

- Հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը Վրաստանի հարևան պետությունների աշխարհաքաղաքական շահերի համատեքստում վկայում է նրա կարևորության մասին: Թուրքիայի իշխանությունը փորձում է մեսխեթի թուրքերին օգտագործել ինչպես երկրի արևելյան շրջաններում քրդերի դեմ, այնպես էլ պանթուրքիստական ծրագրերում: Նրանց Սամցխե-Ջավախեթիում վերաբնակեցնելով Թուրքիան զգալիորեն կամրապնդի իր դիրքերը տարածաշրջանում: Ադրբեջանին այդ հարցը գերազանցապես հակահայկական քաղաքականության համատեքստում է հետաքրքրում: Բաքվում հույս ունեն այդ կերպ Հայաստանը շրջափակել թուրք-ադրբեջանական ստվար բնակչության ռեզերվ և օգտագործել դա՝ Արցախի հիմնախնդիրը իրենց համար բարենպաստ լուծելու համար: Ռուսաստանը հիմնահարցն օգտագործում է պաշտոնական Թբիլիսիի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով, սակայն, միևնույն ժամանակ Թուրքիայի դիրքերի ամրապնդումը տարածաշրջանում տեղի կունենա ի վնաս Ռուսաստանի Դաշնության դիրքերի, ուստի պետք չէ ակնկալել, որ պաշտոնական Մոսկվան գործնական քայլեր կիրականացնի մեսխեթի թուրքերի վերադարձի ուղղությամբ: Թեև դա մեծապես կախված է նրա Անկարայի և Թբիլիսիի հետ ունեցած հարաբերությունների բնույթից: Հայաստանի համար մեսխեթի թուրքերի վերադարձը Սամցխե-Ջավախեթի պոտենցիալ վտանգ է պարունակում հայկական երկու պետությունների և ջավախահայության համար: Հաշվի առնելով մեսխեթի թուրքերի հիմնախնդրի նկատմամբ Վրաստանի դիրքորոշումն ու վարած քաղաքականությունը, պաշտոնական Երևանը կարող է աջակցել նրան այս հարցում, ինչը կնպաստի երկու երկրների միջև հարաբերությունների ամրապնդմանը:

- Այսպիսով, վերոնշյալից պարզ է դառնում, որ Վրաստանի իշխանությունները մեսխեթի թուրքերի հայրենադարձության հարցում շահագրգռված չեն և լրացուցիչ խոչընդոտներ են առաջացնում այդ խնդրի լուծման համար, պետք է նշել, որ կան նաև մի շարք օբյեկտիվ հանգամանքներ, որոնք նույնպես բարդացնում են հայրենադարձության իրականացման գործընթացը: Այդ հանգամանքներից ամենագլխավորը երկրի հասարակության բացասական վերաբերմունքն է մեսխեթի թուրքերի հայրենադարձության նկատմամբ: Ընդ որում այդ հարցը անտեսելու պարագայում ավելի կարևոր է հենց վրացական հասարակայնության կարծիքը, քան Վրաստանի իշխանությունների կողմից որպես արգելք ներկայացվող հայության դիրքորոշումը:

Արգելքներից է, թերևս, Սամցխե-Ջավախեթիի նաև սոցիալ-տնտեսական անբարենպաստ պայմանները: Հարկ է նշել, որ ԱՄՆ-ում, միջինասիական երկրներում, Ադրբեջանում և Թուրքիայում հաստատված մեսխեթցի թուրքերը բավականին լավ են ինտեգրված հիշատակված երկրների հասարակություններում: Թուրքիայում, Ղազախստանում, ԱՄՆ-ում, ինչպես նաև որոշ չափով Ռուսաստանում ու Ադրբեջանում տանելի պայմաններում բնակվող մեսխեթցի թուրքերից շատերը դժվար թե ցանկանան թողնել ունեցածը և տեղափոխվել Սամցխե: Բացի այդ, ներկայումս մեսխեթցի թուրքերի մեծ մասն արտաքսվածների սերունդներն են, որոնք երբեք չեն եղել Սամցխեում և հոգեբանական կապվածությունն այդ տարածքի հետ այնքան էլ մեծ չէ: Հետևաբար, տարիներ անց մեսխեթցի թուրքերի հայրենադարձության հիմնախնդիրը կկորցնի իր նախկին կարևորությունը և կանհետանա քաղաքական ասպարեզից:

Ատենախոսության հիմնական դրույթներն արտացոլված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում.

1. The Meskhetian Turks' Issue in the Agenda of Cooperation between Georgia and International Organizations, *Armenian Journal of Political Science*, 2018, №1(8), pp. 103-119.
2. Մեսխեթցի թուրքերի ծագման հիմնական վարկածների վերլուծություն, *Կրթությունը և գիտությունը Արցախում*, Երևան, 2018, №1-2, էջ 57-63:
3. Մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդիրը Վրաստանի և հարևան երկրների շահերի խաչմերուկում, *Հայկական քաղաքագիտական հանդես*, 2018, №2(9), էջ 93-126:
4. Մեսխեթցի թուրքերի կազմավորումը Սամցխեի ու Ջավախքի ժողովրդագրական շարժի համապատկերում, «Էջմիածին» հանդես, *Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարան*, 2018, ԺԱ, նոյեմբեր, էջ 118-133:
5. Политика Российской Федерации в Грузии в вопросе решения проблемы месхетинских турок, «Вестник» Российско-Армянского университета, Երևան, 2018, №3, с. 147-155.
6. Մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդիրը Թուրքիայի քաղաքականության համատեքստում, «Տարածաշրջան և աշխարհ» գիտավերլուծական հանդես, 2019, հատոր X, №3, էջ 41-45:
7. Մեսխեթցի թուրքերի հիմնախնդրի դրսևորումները Ռուսաստանի Դաշնության քաղաքականության և ռուս-վրացական հարաբերությունների համատեքստում, «Տարածաշրջան և աշխարհ» գիտավերլուծական հանդես, 2019, հատոր X, №4, էջ 40-45:

GALOYAN KARO A.
THE ISSUE OF THE MESKHETIAN TURKS IN THE FOREIGN AND DOMESTIC POLICY OF GEORGIA IN THE POST-SOVIET PERIOD

The defense of the dissertation will take place at 12:00, on 8th of August, 2019, at the meeting of the Specialized Council 006 "World History" at the Institute of Oriental Studies of NAS RA. Address: Yerevan, 0019, Marshal Baghramyan ave, 24/4. The dissertation is submitted for the pursuing of the Scientific Degree of the Doctor of Philosophy in the Field of "World History, International Relations" 07.00.02.

SUMMARY

The PhD thesis is devoted to studying of the issue of the Meskhetian Turks and its influence on a number of decisions of Georgian authorities.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusions and bibliography.

In the introduction, the importance and relevance of the study is substantiated, its goals and objectives, scientific novelty, chronological framework, methodological basis are presented, and used sources and literature are analyzed.

The first chapter - "Review of issues of formation and expression of identity of the Meskhetian Turks", consists of three sections.

The first section analyzes two most common versions of the Meskhetian Turks' origin, which are considered in the context of sources reporting on the processes of intrusion of Turkic speaking population in Samtskhe and Javakheti and the muslimization of the local population.

The second section presents ethnic and religious composition of the region and demographic processes that contributed to the subsequent formation of a community of Meskhetian Turks in the period between 1828-1940. Sources of the XIX century indicate that the overwhelming majority of muslims in the region lived in Samtskhe and their number in Javakheti was insignificant. The same section mentions the desire of the Soviet authorities to include muslims of the region among the Azerbaijanis.

The third section deals with the issue of the ethnic identity of this group of people. The significance of the deportation factor of Meskhetian Turks to the formation of their modern identity is revealed, and in this context, there is mentioned the significance of their traditions, culture, language and religion.

The second chapter - "The emergence of the Meskhetian Turks' issue", consists of two sections.

The first section studies the main events that contributed to the emergence and exacerbation of the Meskhetian Turks' issue. In this regard, the most important events were the deportation to the Central Asian Soviet republics in 1944 and the Ferghana pogroms in 1989. The origin of the movement of the Meskhetian Turks for returning to Georgia is highlighted.

The second section presents political and legal issues of this ethno-religious group that it faced after the collapse of the USSR. The combination of those problems and the issue of repatriation to Georgia are the main components of the issue under study. This section also outlines the positions of social organizations of Meskhetian Turks and indicates the main directions of their activities.

The third chapter - "The the Meskhetian Turks' issue in the sphere of Georgia's domestic and foreign policy", consists of three sections.

The first section identifies the importance of this issue in the country's foreign policy, primarily in relations with influential international organizations, and its reflection in a number of government's actions inside the country.

The second section, reveals the positions and interests of the neighboring states in the matter of repatriation of the Meskhetian Turks to Georgia. Geopolitical interests of Turkey and Azerbaijan, which pose a threat to the interests of Armenia and Georgia, are emphasized. The position of the Russian Federation in this matter is discussed.

The third section presents the main obstacles that impede the final implementation of Georgia's commitments. A number of the main problems impeding the civil and cultural integration of the Meskhetian Turks in Georgia are indicated.

The main findings and results of the study are summarized in the conclusion.

ГАЛОЯН КАРО АШОТОВИЧ
ПРОБЛЕМА МЕСХЕТИНСКИХ ТУРОК ВО ВНЕШНЕЙ И ВНУТРЕННЕЙ
ПОЛИТИКЕ ГРУЗИИ В ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 - «Всемирная история, международные отношения».

Защита состоится 8 августа, 2019 г., в 12:00, на заседании специализированного совета 006 «Всемирная история», действующего при Институте востоковедения НАН РА, по адресу: 0019, Ереван, пр. М. Баграмяна, 24/4.

РЕЗЮМЕ

Данное исследование посвящено изучению проблемы месхетинских турок и ее влияния на ряд решений властей Грузии.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и литературы.

Во введении обоснована актуальность исследования, представлены его цели и задачи, научная новизна, хронологические рамки, методологическая основа, проанализированы использованные источники и литература.

Первая глава – «Обзор проблем формирования и выражения идентичности месхетинских турок», состоит из трех разделов.

В первом разделе анализируются две наиболее распространенные версии о происхождении месхетинских турок, которые рассматриваются в контексте источников, сообщающих о процессах проникновения тюркоязычного элемента в Самцхе и Джавахети и мусульманизации местного населения.

Во втором разделе детально представлены этно-религиозный состав населения региона и демографические процессы, способствовавшие последующему формированию общности месхетинских турок, в период между 1828-1940-ыми годами. Источники XIX века свидетельствуют о том, что подавляющее большинство мусульман региона проживало на территории Самцхе, а в Джавахети их число было незначительным. В этом же разделе упоминается о стремлении советских властей включить мусульман региона в число азербайджанцев.

В третьем разделе всесторонне рассмотрены вопросы этнической идентичности данной группы людей. Раскрыто значение фактора депортации месхетинских турок на формирование их современной идентичности, а также упоминается в этом контексте о значении их традиций, культуры, языка и религии.

Вторая глава – «Возникновение проблемы месхетинских турок», состоит из двух разделов.

В первом разделе изложена череда событий, которые способствовали зарождению и обострению проблемы месхетинских турок. В этом отношении наиболее важными событиями были депортация в центральноазиатские советские республики в 1944 году и ферганские погромы в 1989 году. Освещено возникновение движения месхетинских турок за возвращение в Грузию.

Во втором разделе изложены политико-правовые проблемы данной этнорелигиозной группы, с которыми она столкнулась после распада СССР. Их совокупность и вопрос репатриации в Грузию и являются основными составляющими изучаемого вопроса. В данном разделе также изложены позиции общественных организаций месхетинских турок и указаны основные направления их деятельности.

Третья глава – «Проблема месхетинских турок в сфере внутренней и внешней политики Грузии», состоит из трех разделов.

В первом разделе выявлено значение данной проблемы во внешнеполитическом курсе Грузии, прежде всего во взаимоотношениях с влиятельными международными организациями, и ее отражения в ряде мероприятий властей внутри страны.

Во втором разделе раскрыты позиции и интересы соседних государств в вопросе репатриации месхетинских турок в Грузию. Подчеркиваются геополитические интересы Турции и Азербайджана, представляющие угрозу интересам Армении и Грузии. Обсуждается позиция Российской Федерации в данном вопросе.

В третьем разделе перечислены основные препятствия, помешавшие окончательной реализации взятых властями Грузии обязательств. Указан ряд основных проблем препятствующих гражданской и культурной интеграции месхетинских турок в Грузию.

В заключении подведены итоги проведенной работы и изложены основные выводы исследования.

